

Málnási Ferenc

Wass Albert nyelvi virágoskertje

Szóképek, trópusok a *Mire a fák megnőnek* című regényében

Wass Albert költő, író, egyike az egyetemes magyar irodalom nagy alkotójának, kortársa Bánffy Miklósnak, Makkai Sándornak, Tamási Áronnak, Kós Károlynak, Nyíró Józsefnek, Böződi Györgynek, Dsida Jenőnek, Áprily Lajosnak és Sütő Andrásnak. Otthoni világáról, a Mezőségről, ennek a különös szépségekben és sötét színekben egyaránt bővelkedő erdélyi régiónak, a „holt tenger” szépségeiről, népéről, magyarokról, románokról, ennek a földnek egykori urairól, kastélyairól, a nagy múltú, de történelmi funkciójától megfosztott, szét-esett arisztokráciájáról – saját osztályáról –, nehéz küzdelmeiről nyújt hiteles képet az a Wass Albert gróf, aki cegei birtokán gazdálkodva benne élt a falusi mindennapok sűrűjében.

1945 húsvétja után földönfutóvá lett, és végül Floridában talált nyugalmat, de a hazát és lelket cserélni nem tudó, nem akaró művész számára meghatározó és kitörölhetetlen érték, a szülőföld, az anyanyelve, az emberek, az otthoni gondok műveiben élnek tovább. Otthonának továbbra is a Kárpátok karéjában meghúzódó mezőségi tájat, dombjait, tavait, falvait érezte, és szomszédainak e vidék magyar és román lakóit. A dolgok, események gyökereit is kutató írásai-ban újraéli és újrafogalmazta az emberi sors létkérdéseit, a szolgálat, a felelősség és boldogság jegyében. Műveiben társadalmi és kor- és kórrajzot adott, témái, helyszínei, hősei mind-mind Erdély, a Mezőség felé terelik az olvasót. Gyermekekhez, ifjúhoz és felnőttöz egyszerre szólt, kereste, kutatta a lélek mélységeiben azt, hogy hol, kik és hogyan hintették el a gyűlölet, a viszály, az ellentétek csíráit, melyek Erdély történetében oly sokszor okoztak mérhetetlen szenvedést, és újabb és újabb gyűlölködést.

A földgolyó másik felén is magyarul gondolkodó, magyarul beszélő és magyarul író maradt élete utolsó percéig. A szeretet fonálával átszótt, ízes, zamatos mezőségi tájszókkal, beszédfordulatokkal hímzett magyar nyelven szólt. Sokszor elcsodálkozunk, hogyan is tudta oly sokáig megőrizni anyanyelvét, hogy mondanivalója annyira hiteles, hiszen Erdély népe, nyelve, öröme és bánata szólalt meg Apáczai Csere János, Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor, Misztótfalusi Kis Miklós óta, akik számára az otthon vált termő gyümölcsé, akik nem magukért járták a hadak útját, hanem saját népükért, nemzetükért, népünk, anyanyelvünk fennmaradásáért.

Nagy elődeit követte Wass Albert is, akinek a stílusa olyan természetes, „mint a lélegzetvétel: a szelleme éppoly kevésbé nélkülözhető, mint a levegő!” – vallotta Németh László.

Wass Albert rendhagyó életművet hagyott maga után, rendhagyó ez az elemzés is, amellyel több mint 50 esztendő mellőzését, azaz a „tiltott” kategóriába sorolást kell helyrehozni! Már nyugdíjas magyartanárként olvasom újra Wass Albert regényeit, verseit – milyen kár, hogy sem az általános iskolai, sem a középiskolai tantervünk nem kérte, hogy tanítsuk is – azzal a nem titkolt gondolattal, hogy egy újabb anyanyelvi tanterv és tankönyv nem feledkezik meg a költő, az író műveiről, alkotásainak szóképeiről sem.

A *Mire a fák megnőnek* történelmi regény, az 1848–49-es szabadságharc utáni, a Habsburg-elyomás XIX. századi világába, az erdélyi, a mezőségi tájakra visz el bennünket. Ide, birtokára tér vissza Varjassy István és felesége, és mit találnak: „A fák kidöntve, durva fejszefaragás mindenütt. S a gyepen üszkös gerendák, kormos zsindelek nyoma. S ott bent... ahol háznak kell lennie ... a meztelenre égett fák üszkös romok meredtek az égre”. (11) Az ólomnehéz lábakkal, vergődő szívvel közeledő úrnak egy metaforába öltöztetett kép jut eszébe: „Haszontalan béresgyermek levertek egy fecskéfészket az ököristálló gerendájáról. A fészek helyén csak elkent tojástól sárga törmelék maradt s a fecskepár rémült csiviteléssel röpködte körül a romokat. Ilyesmit, éppen ilyesmit érezhettek azok is, akkor.” (12)

Metafora képzelgeti el az olvasóval, mi történt: „...és nem ünnepi boszorkányégetés a kastély felgyújtása. A gyújtogatást egyszerű, közönséges rablás előzte meg”, s amikor a gazda hazaérkezett, a gyújtogatókba „a lelkiismeret éles szigonya hirtelen belefúródott.” (16) Varjassy elindul, hogy visszaszerezze elrabolt holmiját, a felesége figyelmezteti, hogy puskát is vigyen magával. Varjassy gúnyos mosollyal válaszol: „Puskát? A pocegeret nem puskával vadásszák.” (18) Az egyik legény, aki a báró puskáját megtalálta a gazda ágya alatt, megjegyzi: „Lám, a szarka, hova rakja a fészket?” (24)

Az író a történelmi tényeket is metaforába bújtatja: „Eltévedt nép madara volt ez a kicsi fatemplom, vagy legalábbis annak a madárnak fából faragott otromba mása.” (45) „Mert az első telep is, mint a templom, pihenésre leszállott, fáradt idegen madár volt és pillanatig sem gondolt arra, hogy fészket verjen az idegen földön. Csak megtelepedett, mert valahol meg kellett állni a menekülésben, munkát kellett keresni, dolgozni kellett, hogy élni lehessen s visszatérni egyszer.” (46)

A kastélyt is metaforizálja az író, Varjassy: „Mert ott kezdődik a baj, Péter – folytatta szinte lázasan –, a kastélyoknál. Az én bajon is, a tied is és ennek a szerencsétlen országnak a baja is. Ott, a kastélyoknál kezdődött el. Magasra

épültek. Igen-igen emeletesre. Nem lehetett elég mélyen lelátni belőlük, csak mind fölfele lehetett látni. Le nem, a földre, ahol a dolgok gyökere van, ahol a nemzet gyökere van. Idegen bútor, idegen függöny, idegen szőnyeg, idegen, idegen, idegen: ez volt a kastély.” (98) S a regény vége felé újabb metaforával társítja fejtegetéseit: „Mert a legnagyobb örökség, amit adni lehet utódnak, az otthon. Egy ház, akármilyen ház. De amelyiknek falát aggodás, szeretet, gondoskodás és a jövődők bizakodó hite emelte föl. És fák. Amiket nem azért ültetett valaki, hogy hasznukat lássa... Hanem azért, mert szépségre és jövődőre gondolt, békességre gondolt, és a lelke tele volt derűvel.” (163)

A regény egy kettétört életút rajza, de a felemelkedése is, a Varjassy család felemelkedéséé. Ennek az életútnak a metaforikus képével búcsúzik Varjassy István a gyermekeitől, a kirepülő madárkától: „Ti, gyermekeim, az életet ma pompás, szép virágoskertnek látjátok s minden biztonnyal az is, virágoskert. Csakhogy az emberek többnyire azt a hibát követik el vele, hogy eleinte csak gyönyörködnek a virágokban s mikor már elnyílottak, nem törődnek többé velük ... a virágnak, a kertnek, az életnek gondozás kell, mert különben felveri a burján, meg a tövis. Mi ezelőtt húsz esztendővel csak burjánt és gazt leltünk a kertek helyén és lassú munkával, meg Isten segedelmével, mi tudjuk csak hogyan, kertet csináltunk belőle újra, hogy legyen nektek virágos az élet, mire felnőttök.” (211)

Wass Albert hasonlatai a mezőségi természetet, a mezőségi falvakat festi: „Az ég alacsony volt és olyan egyformán szürke, mint a legkilátástalanabb emberi nyomorúság. (6) Mintha valaki megátkozta volna az eget, hogy szürke iszappá sűrűsödjön és ránehezeden a föld hátára, nyomja, szorítsa, fojtogassa, míg hideg ködöket izzadva kileheli keserű lelkét.” (7) Varjassyék ezen a napon térnek haza, s a fogadtatás: „Mintha az emberiség minden bánata, panasza, átkozódása és keserősége összegyűlt volna ezen a napon: olyan volt a Mezőség éppen. ... Az ólomszínű ég kilátástalan egyhangúsággal borult fölője, dombhajlatok váltakoztak, melyek mintha egy végeláthatatlan iszaptenger újra meg újra visszatérő hullámai lettek volna...” (8) S a folytatás sem különb: „Néha falvak mellett haladtak el, amelyek ott lappangtak völgyek gödrében, mintha örökös rettegésben lettek volna, hogy rájuk talál valami veszedelmes hatalom.” (8) Mezővarjas, Detrefalu, Bátor, Doboly falvakról szól az író, „...mindegyik a maga külön völgyében lakik, mint a nyúl a vackában (111), s a dombok „lomhán és elnyújtóztatva heverték, mint kivénült csorba komondorok.” (110)

A görbearchú, mogorva falu, ahova Varjassyék megérkeztek: „A szürkület ködfüggőnyei mögött rosszkedvűen húzódott össze, mint ázott, gazdátlan macska, idegen vidéken.” (9) És egy másik falu: „Irgalmatlanul csúnya, omlásos meredek hegyoldalak között rejtőzködött Dobo, a falu. A völgy, melybe

valamikor beletévedt, úgy szorította be a sárga hegyomlások közé, hogy lélekzeni is alig tudott.” (39) A falu leírása, bemutatása újabb hasonlattal történik: „...olyan volt éppen a sok össze-vissza préselt ház, udvar, kert, mintha egy rakás mogorva vén kuvaszt szűk ketrecbe szorítottak volna össze a sintérek ..., olyan éppen ez a falu, mintha a rosszkedv és a gonoszság lakozna benne párosan. Görbe tekintetű és ráncos, görnyedt és ferde képű, mint a gyomorbajos ember.” (40)

A papi lakkal és a templomocskával is hasonlat ismertet meg: „...úgy állt a papilak, behorpadt, mohás tetejével, görbe és szomorú kisudvarával, mint valami régi rozoga koporsó, mely arra vár, hogy besüllyesszék a földbe.” (45) „Így aztán nehézkes lett egy kissé a templomocska, guggon ülő, mint valami fáradtan, leeresztett szárnyakkal megtelepülő kopott, szomorú madár, idegen madár, olyan eltévedt madár.” (45) A templom alatt lakott Bács Szándu, a dászkál, háza: „Úgy állt ott görbén és kissé megroskadva, féloldalát mutogatva az útnak s féloldalát a templomnak. Hepehupás, fekete nádtetején száraz gyomkórók búslakodtak s három kis ablaka, mint három kancsi szem, mind másfelé nézett.” (48)

Az eseményeket, a történéseket bemutató hasonlatok, metaforák is „leeresztett szárnyú madarak”: „A magyar világ odalett, a magyar úr is odalett, így olyan volt az egész, mintha gazdátlan ajándékot szétosztottak volna maguk között”, de most Varjassyék megérkezése után „a románok úgy érezték magukat, mintha az ördög jött volna el a lelkükért...” (16) Varjassy kopogás nélkül nyitott be a pópához, akinek „rőtszakállas arca szürke lett, mint a hamu, s csak állt hamuszínű arccal a kastélyból hozott nagy íróasztal mögött, úgy érezte magát, mintha valami nagy kerék, valami nagy sebesen forgó kerék, mely elől ügyesen ki tudott csúszni eddig, most szédítő sebességgel rohanna feléje, hogy eltapossa. A felelősség.” (20)

A Bach-korszak hangulatát, a túlélni akaró emberek véleményét is hasonlatok idézik; Varjassyné szól a házkutatást tartó zsandárokhoz kemény, éles hangon: „Az a Kossuth pedig, akiről maguk így beszélnek nagy és hős férfiú, jegyezzék meg maguknak. Igazságért küzdött s az igazság, bármit csináljanak vele, tovább él, mint a csizma, amelyik rátípor.” (76) S a hamu alatt izzik a parázs: „Néha jöttek rongyos, idegen emberek, olyan vándorló fajták, beszéltek sokáig, s nevek jöttek velük: Türr István, Teleki, Garibaldi, s egy név, amit csak úgy ejtettek, suttogva s olyan volt mégis, mintha nagy, fényes mező nyílt volna meg, melyen a jövő virágzik: Kossuth... Nyomukon kis mámoros fuvallat indult olykor, olyan éppen, mint mikor könnyű bort iszik az ember...” (105)

Hasonlatba öltözteti az író azt is, hogyan próbálnak a szereplők a földhöz ragaszkodva békés munkát folytatni. A termelőmunkát, tevékenységet bemutató

egyik fejezetbe szintén hasonlat van beleszőve: „A hosszú télből úgy virágzott elő a tavasz, olyan hirtelen és váratlanul, mint egy hajnali rigófütty. Egy márciusi kora reggel – a nap éppen akkor ült föl a domb tetejére –, a tanya ekéi is megindultak. Ott állt a szín előtt nyolc ökör, párosával a négy ekébe fogva, mellettük Mihály s a két béreslegény, aztán az úr és a nemzetes asszony, s mögöttük megmozdultak az ökrök, csörrent a lánc, csikorgott a taliga, s mentek sorba a földek felé, olyan volt, mint egy ünnepi menet.” (117)

A regényt magát is egy szép hasonlat zárja: „Az élet, a maga küzdelmével, zajával, a maga céljaival, akarásaival, izgalmával és szép szabad gondjaival átköltözik lassan a völgy másik oldalára. ... Elillan csöndesen, mint az idő, mely mohával lepi a zsindeletetőt, meggömbíti a gyümölcsfák derekát s a küszöb fájába gödröt tapos. Elillan csöndesen, mint az esti szellő. Az élet.” (227)

Wass Albert a megelevenítés eszközével, a megszemélyesítéssel teszi stílusát hangulatossá, szemléletessé, gazdagítja mondanivalóját. Leginkább a mezőségi táj, a természeti jelenségek, a falvak, a tanya, s az alkotó- és tevékeny munka jelenik meg élőlényekre jellemző cselekvéssel, emberi tulajdonságokkal: „Napok óta eső áztatta a sárga mezőségi agyagot, lemosta a mezők zöld színét s a világot szürkességbe, sárba, nyomorúságba öltöztette.” (6) „Kereken dombok hevertek, a Mezőség ázott, rosszkedvű dombjai, mint valami vert jobbágy-sereg, melyet ostorral sanyargatott az idő s azután átlépett fölöttük.” (6) „...s nyers északi szél borzongatta a lombtalanná ázott erdőt.” (9) „Nyárfák bozontos ágai közt zúgott a szél s a füzek néha felzokogtak tőle éjszaka.” (35) „Néhány napig játszadozott az idő. Hajnalonként dérről rémítgette a mezőket, de aztán kitűzte békesség céljából a napot és igyekezett elhíttetni a világgal, hogy nincsen még vége a nyárnak. Néhány napig játszadozott az idő. Aztán hirtelen megkomolyodott. Egy reggel a nap álmosan és fák között ébredt s a dér ott maradt a földön.” (34)

„A hóban puhán aludt az erdő. ... A cihér bokrai behúzták ágaikat a hótakaró alá s mozdulatlan álmaikban tavaszi napfényvel csókolódtak. A cserjék összebújtak...” (69) „A fagyott hó jajgatva nyöszörgött a szántalpak alatt s ha szél indult esténként, karmos, kegyetlen, észak felől jövő, melytől a kutya is dideregve húzódott mélyebbre a vackán: a tanya mögötti szilvafák ágai eszelősen verdesték egymást s kínjukban gallyakat hullattak.” (73)

De aztán „A hosszú télből úgy virágzott elő a tavasz... Először csak a hó kezdte színét változtatni, a vakító fehérség valami álmos és unalmas, szinte szürke sápadtsággá kopott, majd néhány napon át langyos szelek szánkáztak a domboldalakon és szánkájuk nyomán itt-ott kifeslett a hó.” (116) „A tanya tavaszi gúnyát öltött. Előbb a szilvafák gyúltak fehérbe... Aztán kigyúlt a tanya alatti marton a vadbarack, csodálatosan rózsaszínű lett és bódult illatával magához

csalta a vadméheket. Majd a szilvafák eldobták fehér ingüket s meztelen testükre kényes zöld köntöst növesztettek. Megmozdultak a vén diófa aszott rügyei is, a fű szakállt eresztett...” (121)

A falvak is élőlényként jelennek meg: „...meredek hegyoldalak között rejtőzködött Dobo, a falu. ...az utcái folytonosan bujkáltak önmaguk előtt, a patkja martok, fűzfák, házfalak alatt csavargott, a házak sunyin félrefordultak egymástól s még a templomra sem nézett föl egyik sem...” (39), „s a kis nádfeleles házak az eső alatt összehúzták magukat apróra s ablakaikat félénken meresztgették.” (8)

Az emberi sors keserűsége szólal meg Bátonyi Péter szavaiban, amikor elmeséli, hogyan irtották ki családját, feleségét, Anikót, és három kiskorú gyermekét: „Nyögtek a szavak és izzottak és sütötték a levegőt ... nyögött és fuldoklott a hang...” (90)

Wass Albert nyelvi bőségszarujából költői, művészi jelzők sokasága tárul eléink a regényben: A Mezőség falvairól írja: „Vannak jókedvű falvak, melyek derűs és széles völgyekben tanyáznak, lehetőleg csöndes mosolyú tavacska mellett... Aztán vannak megint szomorú, sőt rosszkedvű falvak is. Olyan félrevonulók, zárt katlanokban meghózdok, hegyomlásos, vízmosásos, meredek oldalak közé menekülő, ahol tövises bozótok nyúlnak le a házakig éppen, s aki ott lakik, nem lát egyebet, mint sárga szakadást, juhrágtá bozótot, gonosz, szűk domboldalakat.” (111) „Bátony szelíd, sőt jókedvű falu volt. Alatta tó volt, keskeny és hosszúkas, kicsit hajlott alakú tó s a partján jóindulatú és szelíd füzek álldogáltak...” (111)

De a történelem vihara ezt a falut sem kímélte: „...ennek a békés és inkább lusta tekintetű falunak a közepén üszkös romok állanak, égre meredő falak, fekete gerendák, megcsúfolt kerti fák, tépett kerítések. Szinte hihetetlennek látszott, hogy a cifra bálványos kapu kidöntve fekszik s a szigorú kő-oroszlánok zúzottan merednek elő a hóból.” (111) Dobo házai: „kis morcos házikók, szűk ablakok, hebehurgya, szűk házak”, temploma: „nem árasztott békés és tiszta gyantaszagot... keserű cserszagot... lomha gondolatokat, keserű érzéseket falkasztott.” (45–47)

S a falui Mezővarjas, ahova Varjassyék megérkeznek, „néma, halott, szürke Mezőségben”, „ázott, rosszkedvű dombok közé, „szürke, nyirkos, rideg némaságba”, „görcsbearcú, mogorva falu”, ahol a templommal szemközt „öreg kőrisek búslakodtak”, s Varjassy „ólomnehéz lábbal, vergődő szívvel” sokáig állt a romok előtt, „hidegen és üresen ásítottak a falak, ázott koromszaguk volt, perzselt fák, kivagdalt csonkok, sárbataposott gyepek és ázottan fölmeredő üszkös falak.” (11–13)

Bátonyi Péter is hazaérkezik és meglátogatja barátját. „Foltozott vén bunda volt rajta, széles prémgallérral, amilyent a régi urak hordtak. Fején egyszerű fekete báránybőrkuccsa s maga hajtotta a toldott-foldott hámba fogott, sovány, nagy lovat. ...sovány, fekete arcát, melynek bal oldalán hosszú, élénkpiros sebhely húzódott végig. Hollócsőr alakú roppant orra szomorúan bókolt Rebeka felé. Ahogy levetette a hatalmas bundát s ott állt rossz, foltozott csizmában, színhagyott condrában, melynek az ujja itt-ott rojtos volt már, még magosabbnak látszott. Így ruházatra olyan volt, mint valami munkátlan csavargó s ha nagy, bánatos orrát, sovány arcát és a hosszú sebhelyet nézte az ember, szomorú vásári komédiásra kellett gondolnia.” (88–89)

Ellentétként mutatja be az író a Varjassy tanyára látogató új urakat: „A fényes, piros-fekete, címeres szánkót négy sallangos, róka farkas, ezüstveretes szerszamba öltöztetett szürke röpítette s a libériás kocsis mellett huszár ült elől a bakon. ... A szánkóból drága nyusztprémes bundában szakállas uraság szállott ki, horgas orrú, barna arcú, szúrós nézésű. ... Az úr kigombolta vastag bundáját, tömött tárcát húzott elő, abból kikeresett három aranysegélyes névkártyát, s odanyújtotta a feszesen álló huszárnak. A névkártyák közül kettő egyforma volt és ez állott rajtuk: Baron Eduard Sonkoly-Krausz. A harmadikon pedig: Baronin Hermine Sonkoly-Krausz.” (99) Varjassyné még ismerte a báró úr „deszkás zsidó” apját és a báróné „szakállas apját és lompos anyját. Az öreg szászrégeni deszkakereskedő Krausz Móric tata Eduárd nevű fiából úgy lett négyesfogaton járó előkelő főúr, hogy pénzügyi manipulációban kölcsönt szerzett, egy Sonkoly nevű részeges agglegény néhány száz aranyért megajándékozta nevével, s a jólelkű császár bárósággal toldotta meg.

A császár, a hatalom keze Varjassyt másképpen érinti, perbe fogják, és négy börtönév – Kufstein várában – szomorú, kesergő jelzőkkel hagy maradandó nyomot az olvasó tudatában: „...Négy tavasz ... pattanó rügyek mézes illatával, ... négy teljes, teljes nyár, melyekből langyos gabonaszag áradt lustán és terhesen. Érett gabonafejek hajoltak, kigyúlt pipacs rikkantott... És az ég! A kék roppant-nagy ég, fehér felhőivel. És az erdők pompás, vadonatúj zöldje zápor után. ...Négy ősz. Az erdők négyszer hullattak levelet, fonnyadt lomb-szaguk négyszer vált fanyarrá.

...Négy tél múlt el nélküle. Voltak vakító napsütések, mikor a dombok kék árnyékot vetettek s a fák csikorogva küzdöttek a hideggel, voltak sűrű havazások...” (147) „Még nyomta nehezen a rabság emléke, az egymásba fonódott napok szürke lánc zörrent, olyan volt, mint egy távolba mosódó, végeláthatatlan, zavaros álom. ...

Megaláztatás. Szürke börtönfalak. Nyirkos félhomály. Víz és kenyér. Zörrenő kulcs a zárban, kopogó csizmasarok a kőpadlón. Egy őr lélektelen, mord emberarca. S napok, napok, napok...

Idő. Szürke és nyúlós, mint a rosszul sütött rabkenyér bele. Szürke fal, mál-ló vakolat, jobb sarkában egy téglá hiányzik. Cserépkorsó, füle törött, peremén három csorba.” (151)

De az élet kellemes percekkel, napokkal is megörvendezteti a Varjassy család: „A tanya tavaszi gúnyát öltött, ...az úr gyönyörködött az elvetett mag csirába indulásán, a zsöngé vetés selymesedésén ... kizöldült a fű alakú levél, zöld szőnyeggel lepték be a földet, a tavaszi föld tele volt a duzzadó élet bátor, nyers szagával, zsenge vetések és boldog fák illatával.” (121) S a folytatás ősz-szel: „Szép napsütéses reggel volt... Szaporakezű asszonyok s lányok, virgonc gyermekek szedték a hamvas szőlőfürtöket... Félrekapott kalappal a fejükön hordták a legények a csebreket a sajtóhoz és vissza, és barázdás ábrázatú idős férfiak taposták, tisztára mosott lábaikkal..., ...piros szoknyás lányok vihán-coltak a tőkék között. ...s este a lángoló nagy tűz mellett tánc kerekedett, ... az éjszaka tele volt fojtott viháncolással, suttogó szavakkal, osonó árnyékokkal, az emlékek gondtalan jókedvet hirdettek a napfényes völgyre.” (172–173)

Néhány olyan szót is találtam, amelyek nincsenek a szótárakban, ezek Wass Albert szóalkotásai, esetleg kölcsönzött mezőiségi tájszavak: a kerekék szörtyö-gése (6); kuráncérozza már kend a lovakat (8); a nemzetes asszony kapitánykodott (28); a tanyán szigorkodott az újszülött rend (35); sirinka földek (47); itt járt a decitkér (Bezirker királybíró) (50); megvigyilálni a cigányokat. (103)

Befejezésül számunkra is tanácsolja Wass Albert: „Maradjatok a földhöz nőve s folytassátok békével a munkát, amit mi húsz esztendővel ezelőtt meg-kezdettünk. S a szerencse, a vagyon, ami ebből a munkából kinőtt, ne legyen számotokra lépcső, melyen keresztül fölemelkedni vágyjatok..., kulcs legyen csupán, egyszerű kulcs a kezetekben, magatok és népetek számára, az élet virá-goskertjének kapujához.”